

Стефанія Яворська,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Українська мова за рубежом

Серед учених, вихідців із України, є чимало визначних людей, які змушені були деякий час жити далеко від Батьківщини. Наше сьогодні повертає на вітчизняні обшири імена тих науковців, які видавали свої підручники і посібники за межами України, де історичні обставини не дали їм змоги розкрити свій талант. Їхні праці і сподвижництво не поціновано і через багато десятиліть після смерті. Серед них – І.Огієнко, В.Катран, П.Ковалів, Ю.Шерех, Д.Кислиця та ін.

Зарубіжна школа, зокрема в першій половині ХХ ст., характеризується пошуками нового змісту освіти, новітніх методів, форм і засобів навчання української мови. Розв'язанню цих проблем частково сприяли підручники з української мови, що видавалися за межами України вітчизняними вченими.

Мета статті: проаналізувати теоретичний і практичний матеріал підручників, що вийшли у ХХ ст. за межами України, дослідити принципи їх побудови, з'ясувати погляди науковців на зміст, форми, методи і засоби навчання та ступінь їх реалізації у практиці роботи зарубіжної школи, показати внесок українських учених у методику навчання.

Основний зміст статті.

На терені освіти ми втратили упродовж тривалого часу чимало здобутків, залишених нам у спадок справжнім ревнителем національної школи І.І.Огієнком, який займає особливе місце серед українських учених.

Іван Іванович Огієнко (1882–1972 рр.), у духовній діяльності митрополит Іларіон, – видатний учений, український мовознавець, історик церкви, педагог, методист, перекладач, державний, церковний і культурно-освітній діяч. Був міністром освіти (1918 р.) і міністром віросповідань в уряді УНР (1919–1921 рр.) [7: 392]. У січні 1919 р. підписав Закон про мову, яким передбачалось у школах усіх типів викладати українською мовою. За порушення наказу визначалась і міра покарання – усунення з посади, а в окремих випадках – судовий розгляд.

Уже не маючи влади адміністративної, педагог створює підручники, посібники, таблиці для школи і самостійного вивчення української мови. Варті уваги його наочні посібники: “Наглядна таблиця милозвучності української мови”, “Наглядна таблиця знаків розділових”. Їх нині можна з успіхом

використовувати в школі як роздатковий матеріал або кодограму для ознайомлення учнів з історією української мови.

Чималу наукову цінність у царині методики навчання мови в початкових класах становлять праці **І.Огієнка**. 1934 р. в часописі “Рідна мова”, що видавався у Варшаві, був надрукований його підручник “*Рідне слово. Початкова граMATика української літературної мови*”, призначений для першого року навчання і для самонавчання [6]. Автор намагався укласти книжку, придатну більше для читання, з практичними вправами, у якій було б якнайменше правил для заучування напам’ять.

Заслуговує на увагу методична система вченого. Він прагнув “кожну лекцію вести так, щоб висновок приходив сам собою і щоб подані правила були тільки на повторення та для самоконтролю” [6: 39–40]. Кожен параграф побудовано так. Спочатку подано матеріал для спостереження мовних явищ та їх аналіз. Це оповідання або короткі речення, які діти спочатку читають уголос, аналізують, потрібні слова чи речення виписують у таблицю і роблять необхідні висновки.

У “Передмові” автор радить: тим, хто навчається самостійно, цей матеріал слід прочитати голосно і уважно, “звертаючи пильну увагу на нове і незнане”, а потім переписати його. Під час списування підкреслювати всі невідомі слова, намагаючись запам’ятати їх написання, і “виробити собі правила про те, що пишуть”. Після матеріалу для спостереження сформульовано контрольні питання до теми, що призначалися не тільки для учнів, а й для вчителів – як план уроку; методичні поради, як працювати з матеріалом, що вивчається; яка має бути за змістом бесіда з учнями, на що звернути особливу увагу. Для учнів це повторення вивченого на уроці.

Самоукам автор радить обміркувати зазначені питання всебічно, не заглядати до правил, а намагатися самим скласти їх. Наступний етап роботи після опрацювання теоретичного матеріалу – формулювання висновків. Для тих, хто відчуває труднощі, в нижній частині сторінки подано правила з коментуванням. Виділене півжирним призначене для запам’ятовування.

Наприкінці параграфа подано завдання, виконання яких спрямоване насамперед “на добре вивчення основ українського правопису; решту призначено на те, щоб учень збагнув самий процес життя мови”. На основі бесіди учні доходять потрібних висновків. І.Огієнко наголошує на потребі проробляти ретельно всі завдання, інакше ніхто “рідної мови не навчиться”.

У другій частині “Рідного слова” (1935 р.) подано основні відомості зі стилістики та ритміки [7]. Автор вважає, що “граматику і стилістику треба викладати разом, як одне ціле – наука про мову” (Рідна мова. – Ч.І. – С.41) [7]. Ця частина складена аналогічно першій. Укладаючи її, І.Огієнко прагнув, щоб діти під час вивчення морфології і “складні” розвивали логічне мислення, усне і писемне мовлення. Він радить, як правильно з методичного погляду складати оповідання: спочатку колективно, після набуття певних навичок і вироблення вмінь – самостійно. Цінною є його порада як для учнів, так і для вчителів: “Нічого

ніколи не пишеть, наперед добре не обдумавши” (Рідна мова. – Ч.7) [7: 325].

Основна увага, на думку вченого, у навчанні має звертатися на речення. З тієї причини він не надає самостійного значення морфології і приєднує її до “складні”, називаючи це “граматичною революцією”.

У “Передмові до вчителя” зазначено, що книжка призначена для “широких кіл інтелігентного громадянства, що граматики не вчилися”, і для тих, хто вивчатиме мову й поза школою. Автор наголошує на великих зрушеннях в розвитку української мови за тридцять літ і зазначає, що його підручник не тільки для школи, а й для позашкільного навчання.

Цікавим є дібраний матеріал для спостереження. Так, для вивчення теми “Групи слів у мові”, тобто поділ на частини мови (§ 3), І.Огієнко рекомендує розповісти казку про царя.

Був собі один цар. Одного разу скликав він усіх своїх міністрів і захотів перевірити, чи вони справді тямущі люди, цебто – чи здатні виконувати своє найголовніше завдання: корисно служити народові. От і загадав він їм задачу: полічити – скільки дерева росте в його царстві, скільки птиці літає над його землею і скільки слів у мові його підданих. І на все те дав їм часу один день, а земля його була велика.

І всі міністри зараз таки слухняно стали за роботу: достали паперу й побігли по царству, пильно записуючи всі дерева, птиці та слова. Але вже над вечір вони потомилися, пристали в роботі й побачили, що вони не списали всього й на п'ять верстов...

І вночі соромно вернулися вони до царя й покійно сказали йому: “Ах! Рубай нам голову, царю, бо ми твоєї задачі таки не зробили...”

Аж тут перед царя виступив бідно вбраний сивий дідусь, що вчив дітей у школі, і повів таку розмову:

“Великий царю! Я не бігав із папером по царству твоєму, щоб виконати загадане. Я сидів собі в бідній своїй хатині й ось зрахував, скільки в тебе дерева, скільки птиці і скільки слів у мові твоїх людей.

У твоїм царстві ростуть дуби, берези, вільхи, осики, сосни, вишні, яблуні й груші. Більше нема. Як бачиш – мало. Сади більше.

У твоїм царстві літають ворони, сороки, горобці, синички й ластівки. Більше птиці нема. Як бачиш – бідно. Розводь більше.

*Слів у мові твоїх підданців не багато: їх усі можна перелічити на три питання **хто?, що? який? що робить?** Спитаєш **що?** скажу: **стіл, хата, садок, річка..** Спитаєш **який?** відповім: **зелений, добрий, гарний.** Запитаєш **що робить?** відкажу: **бігає, цвіте, несе, росте.** Як бачиш – слів не багато. Будує школи, навчай народ – більше буде...”*

Замовк дідусь, низько вклонився цареві й тихо відійшов собі...

Засвітилося обличчя цареві, підвівся він із трону золотого, щиро обняв і поцілував старого й настановив його коло себе за найпершого міністра...(с. 370).

Такі прийоми зацікавлення, на думку І.Огієнка, сприятимуть кращому розумінню поділу слів на частини мови, яких у книжці виділено десять – п'ять змінних і п'ять незмінних. Усі частини мови – це групи слів. Прислівник

– “це група слів мови, що визначає якість дії, цебто дієслова”. “Вигук – це така група слів мови, що визначає ті слівця, що ми їх викрикуємо, щоб зазначити наші душевні переживання або звуконаслідування” (ч.8, С. 371).

Для засвоєння теоретичного матеріалу учений застосував метод індукції в поєднанні з самостійною роботою. Він вважав, що для удосконалення навичок грамотного письма важливо “навчити передавати думки своїм словом на папері”. У перших трьох виданнях підручника цій меті слугували ілюстрації (малюнки), у четвертому, зазначає І.Огієнко, з причин матеріальних нестатків їх замінено завданнями на складання невеликих оповідань, що мають бути “цілими й закінченими, по змозі гарненькими змістом і формою” (с.40). Роботу над ними слід проводити спочатку перевіряючи колективно, а потім самостійно.

Завдання до вправ учений пропонує різні: *спишіть; скажіть, як буде по українському; вимовляйте правильно слова, прочитайте по-старослов'янському слова і скажіть, як буде по-польському; як змінилися слова в нашій мові, впишіть у накреслену таблицю слова по рядках; придумайте і запишіть, перепишіть і запам'ятайте* та ін. Зазначимо, що у практичній частині часто не враховуються вікові особливості учнів, не всі завдання посильні для учнів першого класу, хоча за змістом вони цікаві.

У цілому теоретичний матеріал викладено просто, дохідливо, зрозуміло, проте для учнів першого класу він іноді є надто складним, оскільки автор для висвітлення мовних явищ (відомості про мову, з фонетики) вдається до історичних екскурсів (появи звуків *ъ, ь, “юса великого”, “юса малого”* та ін.), до прийому порівняння таких явищ в інших мовах.

Ілюстрований матеріал для характеристики теоретичної частини дібрано вдало, важливе виділено курсивом або півжирним шрифтом. Позитивним є також цікавий за змістом матеріал для спостереження. Це переважно твори усної народної творчості, у тому числі і граматичні казки, скоромовки, притчі, легенди, оповідання, складені автором окремі речення, вірші, взяті з творів Шевченка. Посилань на джерела дуже мало.

Як бачимо, в підручнику є хибні думки, що суперечили науці, і водночас багато цінного з методичного погляду.

Поміж тих, чиї праці сприяли удосконаленню навчального процесу, – П. Миролубний, Ю. Шерех, П. Ковалів, В. Катран, І. Бережний та ін.

На початку 50-х рр. у Торонто побачила світ “Українська мова” *Панаса Миролубного* [5]. Підручник призначався насамперед для роботи з двома класами (другим і третім). У ньому зазначено, що завдання вчителя – підготувати дітей до сприйняття елементарної граматики. На початку книжки подано вправи для повторення за перший клас.

З методичного погляду матеріал доступний для дітей такого віку. У розділі “Усний і письмовий розвиток мови” дібрано матеріал для повторення і кращого засвоєння вивченого, тексти для вільних диктантів, усних і письмових переказів.

В окремому розділі подано відомості про вірші, проте це не теорія літератури. Автор підкреслює, що мета розділу – привчити дітей логічно

мислити. Він рекомендує вчителю перед читанням тексту вірша подати відомості про автора (враховуючи склад класу). У додатку – зразки дитячої декламації.

Оскільки дібраний матеріал не програмовий, підручник можна було використовувати і для роботи у групах з дорослими. Своєму призначенню він відповідав.

У Торонто (Канада) в 1946 р. видав “Головні правила українського правопису” **Юрій Шерех** [10]. У “Передмові” зазначено, що правила складено на основі “Харківського” правопису, ухваленого до вжитку 1928 р. за редакцією О.Синявського, який згодом допомагав створенню “Правописного словника” Г. Голоскевича (вид. 7, Х.; К., 1930 р.). Ю. Шерех у “Головних правилах” подає норми написання “приростків” і “наростків”, слів “укупі й нарізно, з розділкою” (дефісом), а також написання “чужих” слів.

Книжка була цінним надбанням для емігрантського загалу українців, для всіх, хто прагнув підвищити свою грамотність.

У Мангаймі, ФРН, 1946 р. була видана “Граматика української мови” (ч. 1) Автор – **В.Катран** [2]. У підручнику два розділи: “Фонетика” (загальна частина) з матеріалом про склад слова, чергування звуків і “Морфологія” (спеціальна частина), в якому подано десять частин мови. У дієслові виділено дієйменник (інфінітив), минулий і передминулий час. Метод викладу – дедуктивний. Крім теоретичної, є й практична частина. Підручник призначався для учнів старших класів гімназії та для самоосвіти.

1946 р. також у ФРН, у Мюнхені, вийшла “Граматика української мови”. Автор – **П. Ковалів** [4]. На титульній сторінці зазначено: “Відділ Культури і Освіти при Центральному представництві Української Еміграції” дозволив видання до вжитку як підручник для шкіл, гімназій і самоосвіти. Отже, підручник призначався як для учнів шкіл, так і для широких верств української громадськості. Матеріал граматики подано в досить стислому викладі, розкрито основні фонетичні, морфологічні і синтаксичні закони української мови, що створювало підґрунтя для засвоєння “літературної мови і літературного письма”. Теорію викладено у не переобтяженому для читача вигляді – без обов’язкових посилань виучувати правила, аби після прочитаного можна було свідомо збагнути мовні явища і самому дійти певного висновку. Для глибшого засвоєння матеріалу до окремих теоретичних питань додано історичну довідку (наприклад, до чергування звуків).

Відповідних завдань для граматичних вправ немає, оскільки, на думку автора, це не робоча книжка, а лише граматика, що поступово і послідовно розкриває закони української мови на основі розуміння їх для застосування у практиці читання й письма.

У синтаксисі подано відомості про просте речення (речення з “однорядними членами”, відокремлені члени речення) і складне (період, “складно-підрядне”, “складно-сурядне”, безсполучникове, пряма і непряма мова). Складні речення поділяються на види за логіко-граматичною класифікацією.

Автор визначив її значення так: книжка буде корисна тим, “хто хоче мати під руками граматику як провідник, що дає пояснення й відповіді, які виникають у мовній практиці”.

У Мюнхені для учнів гімназії в 1947 р. вийшов посібник “Грамматика української мови” **Ю.Шереха і Д.Кислиці** [11]. Упорядники ставили собі за мету подати конспективний курс з мінімумом матеріалу для вправ. Книжка мала правити за основу для засвоєння головного з того, що подає вчитель. Складається вона з двох “елементів: визначень (правил) і вправ”. Коментарі до визначень подано в мінімальній кількості. Окремі визначення дещо спрощені. У “Слові для вчителя” автори зауважують, що у випадку, коли сам термін “досить виразний”, визначення не подаються взагалі (наприклад, про вставне речення). Теоретичний матеріал ілюструють речення і тексти з творів письменників “з усіх кутків земної кулі”. У викладі матеріалу синтаксису застосовується логіко-граматична класифікація. Метод – індуктивний. Вживаються терміни “відносно-незалежні підрядні речення” (підрядне стосується головного як цілого). Рівнозначні сучасним наслідковим і супровідним. Речення, що складається з трьох і більше простих, визначається як речення з супідрядним зв’язком, однорядною супідрядністю та ступеневим зв’язком. Крім теоретичної частини, є практична із вправами і різними завданнями до них.

Посібник і поданим теоретичним матеріалом, і методичними порадами сприяв удосконаленню навчального процесу.

Ще один підручник для шкіл і самоосвіти вийшов 1949 р. в Авґсбурзі (ФРН) [8]. Автор – **О.Панейко**. На зворотному боці титульного аркуша зазначено: “Відділ культури і освіти ЦПУЕ рекомендує як єдиний підручник української мови для середніх шкіл і для самоосвіти”.

У теоретичному матеріалі подаються відомості з фонетики, морфології (словотвір, частини мови). Автор вживає застарілі терміни: *наростки, приростки, протяжні і наворотні дієслова, форми наворотного стану*. В іменнику виділяє жіночу, чоловічу і середню відміни.

Своєму призначенню підручник загалом відповідав.

1955 р. у Нью-Йорку четвертим, переробленим виданням вийшов підручник **К.Кисілевського** “Грамматика української мови для школи й самонавчання” [3]. Учням четвертого року навчання автор пропонує вивчати матеріал за такою програмою: *основи звучні* (звуки, букви, знаки, склади), відміни, правопис (с. 3–38); учням п’ятого року навчання – поглиблювати *звучню*, “цілу відміну”; шостого – *словництво*, “цілу складню” і повторювати весь матеріал (с. 39–51). Зауважимо, що в підручнику такого поділу на класи немає, про зміст матеріалу щодо класів читаємо наприкінці в рекомендаціях автора.

Теоретичний матеріал викладено дуже стисло, відповідно до вікових особливостей учнів, у певній послідовності. Багато уваги приділено практичним вправам. Матеріал подано індуктивним методом: діти спостерігають мовні явища, вивчають основи української граматики. Вправи для закріплення мають різні завдання: *перепишіть, назвіть, напишіть (складіть) речення, поділіть, порівняйте, запам’ятайте, подумайте, відшукайте, виповніть крапки, виповніть крапковані місця*

відповідними формами, виберіть, підкресліть, прочитайте і скажіть тощо.

Загалом підручник свою функцію виконував.

За межами України (Торонто–Нью-Йорк) 1968 р. видана книжка **Дмитра Солов'я** „Цікава граматики“ [9].

У ній зібрано ігри, загадки, скоромовки, „вправи для науки і розваги в школі, в родині, в молодших товариствах” з необхідним додатком – відповідями. Матеріал призначений для індивідуальної та гурткової роботи, різний за складністю.

Завдання, яке ставив перед собою Д.Соловей, – „виховувати в молоді зацікавлення до української мови та любов до неї, з одного боку, а з другого – поширювати у цієї молоді лексичний запас слів з української мови”. Автор наголошував на обов'язковості систематичної перевірки всіх учасників гри розуміння семантики окремих слів, пояснення їх значення й походження. „По за цим усім праця з матеріалом, що його тут подано, має допомагати розвиткові в молоді уваги й допитливості” [9: 5, 6]. Наприкінці книжки вміщено відповіді, здебільшого докладні; є вислови українських письменників про мову, завдання для розвитку мовлення на конкретну тему, для вивчення напам'ять. Безперечно, посібник виховував в учнів любов до української мови, прислужився вчителям, зростанню їхньої методичної майстерності.

1974 р. за межами України надруковано підручник **Івана Бережного** „Українська мова: Початкова граматики“ [1], який охоплює окремі елементи фонетики, морфології, „синтакси” та деякі правописні правила. У ньому до всіх теоретичних положень дібрано відповідний ілюстративний матеріал, вправи і завдання.

Свою книжку автор радить використати в початковій школі після вивчення букваря. Назвою „Українська мова” наголошується: вивчається не граматики, а сама мова з лексичного і граматичного погляду, що є можливим і доцільним для цього віку, оскільки саме в молодших школярів виявляється живе зацікавлення словом, його значенням і формою.

Кожен розділ складається з двох частин: практичної і теоретичної. Мета кожного розділу – навчити учнів живої української літературної мови. Цим пояснюється велика кількість текстового матеріалу, авторами яких є відомі українські письменники.

На першому плані в І.Бережного – практична мета: навчити правильно писати, застосовуючи прийом спостереження за граматичною будовою мови з виконанням вправ і засвоєнням при цьому необхідного теоретичного матеріалу.

Основна мета ускладнюється теоретичним завданням. Методика навчання – індуктивна: під керівництвом учителя учні аналізують наведені мовні факти і роблять певні узагальнення, далі виконують вправи з практичними висновками.

Основні види роботи – спостереження і виконання вправ у письмовій і усній формах з переважанням перших. Вправи різноманітні,

цікаві. Добір їх, побудова, зміст свідчать про неабиякі знання автором української мови і методики її навчання.

Та попри все позитивне книжка не позбавлена недоліків. Це насамперед неврахування вікових можливостей учнів у доборі теоретичного матеріалу. Зовсім немає матеріалу з розвитку культури мовлення, акцентології, що є надто важливим для вивчення мови в будь-якому класі, а на початковому етапі й поготів, оскільки пов'язано з виробленням навичок грамотного письма і якостей читання. Інколи вживаються невластиві українській мові конструкції іменника з прийменником.

У цілому „Грамматика української мови“ є певним педагогічним здобутком, цінна і цікава для вчителів, учнів, батьків і тих, хто прагне самотужки навчати дітей мови.

Висновки. Отже, кожний із учених по спроможності намагався прислужитися викладанню української мови в школі за межами України, а відтак і специфіці застосовуваних там методів і прийомів, сприяв вихованню любові до рідної мови, українського слова.

Список використаних джерел

- 1.Бережний І. Українська мова: Початкова грамматика / І. Бережний. – Ч. 1. – Торонто – Детройт: Нові дні, 1974. – 64 с.
- 2.Катран В. Грамматика української мови. Ч. 1. Фонетика і морфологія: підручн. для старших класів гімназій і самоосвіти /В. Катран. – Мангайм: Відродження, 1946. – 166 с.
- 3.Кисілевський К. Грамматика української мови для школи й самонавчання / К.Кисілевський. – 4-е вид., перероб. – Нью-Йорк, 1955. – 52 с.
- 4.Ковалів П. Грамматика української мови / П. Ковалів. – Мюнхен, 1946. – 142 с.
- 5.Миролубний П. Українська мова: Початковий підручник української мови / П. Миролубний. – Торонто: Нові дні, 1952. – 93 с.
- 6.Огієнко І. Рідне слово: Початкова грамматика української літературної мови. Для першого року навчання й для самоуків //Рідна мова. – 1934. – Ч. 1. – С. 39; Ч. 2. – С. 76–79.
- 7.Огієнко І. Рідне слово: Початкова грамматика української літературної мови. Ч. 2 //Рідна мова. – 1935. – Ч. 7. – С. 323–330; Ч. 8. – С. 370–378; Ч. 9. – С. 417–428; Ч. 11. – С. 515–520; Ч. 12. – С. 539–545..
- 8.Панейко О. Грамматика української мови: підручн. для середн. шк. і для самоосвіти / О. Панейко. – Авґсбург: Відродження, 1949. – 285
9. Соловей Д. Цікава грамматика / Д. Соловей.– Торонто – Нью-Йорк: Шкільна Рада УККА, 1968. – 77 с.
- 10.Шерех Ю. Головні правила українського правопису / Ю. Шерех. – Торонто: Прометей, 1946. – 59 с.
11. Шерех Ю. і Кислиця Д. Грамматика української мови: посібн. для гімназії: Синтакса / Ю. Шерех, Д.Кислиця. – Мюнхен: Українська трибуна, 1947. – 83 с.

12. Яворська С.Т. Становлення і розвиток методики навчання української мови в початкових класах (XVI–XX ст.) / за ред. М.П.Кочергана / С.Т. Яворська. – Слов’янськ: ПП „Канцлер”. – Кн. 2 (30–90-і роки XX ст.). – 207с.

13. Яворська С.Т. Становлення і розвиток методики навчання української мови в середній школі: У 2-х кн. / за ред. А.П.Загнітка / С.Т. Яворська. – Слов’янськ: Канцлер, 2004. – Кн. 2 (30–90-і роки XX ст.). – 188 с.

Анотація. У статті проаналізовано підручники і посібники українських учених XX століття, які з різних причин змушені були друкувати свої праці за межами України. Розкрито їхні погляди на методи і прийоми навчання в зарубіжних школах, на структуру уроку, його зміст; визначено, які ідеї, положення, висунуті методистами, зберегли свою значущість для сьогодення.

Ключові слова. Українські вчені, зарубіжна школа, освіта, форми і методи навчання, підручники з української мови, педагог, методист, вправи і завдання, граматики, вчитель.

Аннотация. В статье анализируются учебники и пособия украинских ученых XX столетия, которые в силу разных причин вынуждены были издавать свои научные работы за пределами Украины. Раскрыты их взгляды на методы и приемы обучения в зарубежных школах, на структуру урока, его содержание; определены те идеи, положения, которые выдвигали методисты и которые сохранили свою значимость и для настоящего времени.

Ключевые слова. Украинские ученые, зарубежная школа, образование, формы и методы обучения, учебники по украинскому языку, педагог, учитель, методист, упражнения и задания, грамматика.